

ERMENİLERİN MÜSLÜMAN GÖÇMENLER ARASINA KARIŞMALARI
VE ALINAN ÖNLEMLER

*ARMENIANS INFILTRATING AMONG MUSLIM IMMIGRANTS
AND THE MEASURES TAKEN*

ERDAL TAŞBAŞ*

Öz: Osmanlı topraklarına yapılan göçlerle birlikte sadece Müslümanlar değil, Osmanlı Devleti'ne sığınmak isteyen gayrimüslimler de kabul ediliyordu. Ancak ayırım gözetilmeksizin sürdürülen bu politika 19. yüzyıl sonlarına doğru, Ermeniler söz konusu olduğunda değişmiştir. Çünkü Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma faaliyetlerine girişmişlerdi. Dahası onların bu ayrılıkçı faaliyetleri emperyalist devletlerin çıkarıcı politikalarına uygun şekilde cereyan etmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti göçmen meseleleriyle uğraşmakta ve bu nedenle bir dizi ekonomik ve toplumsal zorluklarla boğuşmaktaydı. Bu zorluklara bir de Ermeniler ve diğer azınlıkların sebep olduğu meseleler eklenmişti. 20. yüzyıla gelindiğinde iyice belirginleşmeye başlayan Ermeni istekleri hem emperyalist devletlerinin hem de Osmanlı Devleti'nin dikkatini onların yaşadıkları yerler ve nüfusları üzerine yoğunlaştırmıştı. Göçlere bağlı büyük demografik değişikliklerle Osmanlı toplumsal, ekonomik ve siyasi yapısı yeniden şekillenirken, göçmenlerin iskanları titizlik isteyen zorlu bir mesele haline gelmişti. İşte bu meseleye bir de göçmenler arasına karışarak istedikleri yerlere yerleşmeye ve oralardan arazi edinmeye çalışan Ermeniler dahil olmuştu. Başta Rusya coğrafyası olmak üzere gerek dışarıdan gelen Müslüman göçmenler arasına, gerekse Osmanlı ülkesi içinde hareket eden göçmen kitlelerine karışan birçok Ermeni vardı. Bu çalışmada hangi bölgede göçmenler arasına ne kadar Ermeni karışmış, bunların ne kadarı tespit edilmiş, bu karışmaları engellemek için ne tür önlemler alınmış ve Ermenilerin yerleşme istekleri karşısında Osmanlı Devleti'nin sergilediği tutum gibi konulara dair bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Göç • Ermeniler • Osmanlı Devleti • Ermeni Sızmaları • Önlemler

Abstract: During migrations into Ottoman territories, not only the Muslims, but also non-Muslims who wanted to take refuge in the Ottoman State were accepted. This policy was maintained without any discrimination, until it changed towards the end of the 19th century when it came to the Armenians. Because, Armenians had initiated rebellious activities against the Ottoman State, furthermore their separatist activities had begun to accord with the self-seeking policies of the imperialist states. The Ottoman State dealing with immigrant affairs, was at the same time struggling with a number of economic and social difficulties. Among these adversities were added the rebellious Armenians, and the issues caused by other minorities. In 20th century, Armenian demands became more evident and so both the imperialist states and the Ottoman State concentrated their attention on the places they lived as well as their population. While the Ottoman social, economic and political structure was being reshaped by major demographic changes due to immigration, the settlements of immigrants became a compelling issue, requiring rigor. Among these issues were also added Armenians who tried to settle wherever they wanted and obtain property through joining these immigrants. There were many Armenians who infiltrated among the immigrants who moved within the Ottoman State and the Muslim immigrants who came from foreign states, especially from Russian territories. In this study, information is presented on how much the Armenians were involved with immigrants in the region, how many of them could be identified, what kind of measures were taken to prevent these confusions, and the attitude of Ottoman State towards Armenians who wanted to settle in Ottoman territory.

Keywords: Immigration • Armenians • Ottoman State • Infiltrations of Armenians • Measures

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya. erdalt@akdeniz.edu.tr
Bu çalışma "Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplum-
sal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler" isimli sempozyumda sunulmuş olan tebliğin genişletilmiş halidir.

Giriş

Ermenilerin Türkler ile ilişkileri daha Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu keşif seferleri (1015-1021) ile başlamıştır¹. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden itibaren Doğu Anadolu'da Türkler ve Kürtlerle yüzyıllarca bir arada yaşayan Ermeniler bu bölgede siyasi bir egemenlik veya bağımsız bir devlet olma başarısı gösterememişlerdir². Yüzyıllarca birlikte yaşayan birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu'nun doğusu tarih boyunca başlı başına bir medeniyetler ve geçişler kapısı olagelmıştır. Bu kadar önemli olan bu bölgede Ermenilerin hak iddia ettiği *vilâyât-ı sitte* denilen vilayetler vardır. Bunlar; Erzurum, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis ve Van illeridir. *Vilâyât-ı şarkiyye* de denilen bu altı vilayete, coğrafi özellikler ve siyasi gelişmeler nedeniyle kuzeyde Trabzon, Kars, Ardahan ve Batum, güneyde Adana ve Halep'in de eklenebileceğine dair görüşler mevcuttur. Sınırları üzerinde farklı görüşler olsa da Vilâyât-ı şarkiyeye 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren jeopolitik konumu ve coğrafi özellikleriyle Batılı büyük güçlerin dikkatini çekmeye başlamıştır³. Emperyalistler için burada önemli olan, Ermenilerden ziyade kendi nüfuzlarının sağlanmasıdır⁴. Emperyalistler lehine bu bölgede nüfuz sağlamamanın yolu da ya bölgede yaşayan Ermenileri kullanmak ya da onlar adına taleplerde bulunmaktır.

Sanayileşmiş Batılı emperyalist devletler Osmanlı ülkesini hem ham madde kaynağı hem de pazar olarak görüyorlardı. Bu topraklardaki emperyalist çıkarları için özellikle Rum ve Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı azınlıklarını aracı olarak kullanmışlardır. Bu çıkar ilişkilerini devam ettirmek için de Rum ve Ermenileri sürekli desteklemişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu'daki çıkarları için Ermenilerle yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Bu ilgi önce Rusya, İngiltere ve Fransa arasında başlamış, bunlara sonradan Amerika Birleşik Devletleri de katılmıştır⁵. Öte yandan Türklerin hakimiyetinde olan Karadeniz'de söz sahibi olabilmek; Boğazlar, İstanbul ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için Ruslar tarafından daha evvelki dönemlerde birçok plan yapılmıştı. Bu planlara bölgeden çıkar elde etmek peşinde olan Batılı devletler de dahil olmuşlardır. Bu planlar 18. yüzyıldan itibaren uygulamaya konulabilecektir. Büyük Petro'ya atfedilen Anadolu'nun doğusunu ele geçirme projesi⁶ ile Rus-Ermeni ilişkileri başlamış ve kısa sürede bu ilişki bir ittifaka dönüşmüştür. Kafkasya ve Ermenilere büyük önem veren Büyük Petro, Ermenilerin bağımsızlığından ziyade Rus emellerine ulaşmak adına bölgenin ele geçirilmesiyle ilgileniyordu⁷.

1783 yılında Gürcistan'ı himayesine alan Rusya, Kafkasya'daki Ermenilere Osmanlı ve İran'a karşı himaye vaatlerinde bulunmuştur. Çünkü kendi yayılma projeleri için Ermenilerin iyi bir araç olduklarının farkına varmıştır⁸. Öte yandan hak iddia ettikleri ve üzerinde kendi devletlerini kurmayı hesapladıkları Doğu Anadolu'da yaşayan Müslümanların sayısı tüm dünyadaki Ermeni nüfusundan daha fazlaydı⁹. İşte bu topraklardan Müslümanları atarak burada bir devlet kurmak adına kendilerine dışarıdan yardımcı olabilecek bir devlet arayışında olan Ermeniler için en uygun devlet Rusya idi. Çünkü Rusya; Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarını almalarında başrol

¹ Sevim 2001, 595.

² Aydoğan 2005, 223.

³ Aydoğan 2005, 16-17.

⁴ Aydoğan 2005, 227.

⁵ Metin 2001, 58-59.

⁶ Süslü 1990, 24.

⁷ Sarıay 2008, 70-71.

⁸ Gültepe 2001, 217.

⁹ McCarthy 2006, 125.

oynamıştı ve bu işi doğuda da Ermeniler için pekala yapabilecek tek devletti. Diğer taraftan çoğu Ermeni milliyetçisi Rusya'dan ziyade daha gelişmiş olan Fransa ve İngiltere'nin bu davalarına destek olmasını diliyorlardı. Ancak Rusya'nın yakın coğrafi komşuluğu ve ilgisi Ermenilerle ilişkilerde onu öne çıkaracaktır. Ermeni din ve devlet adamları bir taraftan Ruslarla iş birliğine girerken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti ve İran'la savaşıyor Rusya'nın yanında yer alıp casusluk görevleri yürütmüşlerdir¹⁰.

Rusların 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'ndan önce Ermenilere dair ilgisi, Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan savaşlarda onları çeşitli cephelerde kullanmaktan ibaretti. İki halkın birbirini tanıması ve yakınlaşmasına vesile olan bu ilişki neticesinde Ermeniler, Rusya ve Avrupalı devletlerin dikkatlerini üzerine çekmeye çalışacak ve başarılı olacaklardır. Ancak bu başarıda Ermenilerin çabalarından ziyade onlardan faydalanmaya olanaklı sağlayacak siyasi ortam etkili olmuştur¹¹.

1829 Edirne Anlaşması ile Hıristiyanların hamiliğini üstlenen Rusya Kafkasya'yı da ele geçirmişti. Bu iki gelişmeden sonra Osmanlı Ermenileri ile dini, siyasi ve askeri ilişkileri geliştirecektir¹². Sırbistan ve Bulgaristan gibi Balkan milletlerinin bağımsızlık elde etmelerinde önemli ve aktif bir role sahip olan Rusya aynı rolü Ermeniler için de oynamaya kalkışacaktır. Rusya bunun için dindarlığı temel alarak kendisini Ermenilerin koruyucusu ilan etmişti. Esas hedef ise Kafkasya'da çoğunluğu Ermeni olan bir bölge oluşturarak Türkler ile Kafkasya ve Orta Asya arasında tampon bir alan yaratmaktır¹³. Böyle bir bölge oluşturmadan plan başarılı olamazdı. Çünkü Ermeniler Osmanlı Devleti'nin her tarafına dağılmış olarak yaşamaktaydılar. Haliyle devletin hiçbir yerinde çoğunlukta değillerdi. Öte yandan Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler ticaret ve sanatkarlıkla uğraşır, çoğunlukla da sarraflık ve kuyumculuk yaparlardı¹⁴. Özellikle sosyal yaşamda üst seviyelerde yer alırlardı. Birçok Osmanlı kentinde tarım, ticaret ve mali konularda söz sahibi olmaları Ermenilere ayrıca bir nüfuz da sağlamaktaydı¹⁵. Kısacası tampon bir alan yaratmak için kullanılması düşünülen Ermeniler, Osmanlı hakimiyeti altında hem rahat hem de nüfuzlu bir yaşam sürüyorlardı.

Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki durumları söz konusu olduğunda burada önemli bir hususa da değinmek gereklidir: Osmanlı devlet hizmetinde görev alma. 1856 yılındaki Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlere, onları Müslüman tebaa ile eşitleyen birçok hakkın yanı sıra devlet memuru olma hakkı da verilmişti. Bundan sonra başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlerin, devletin çeşitli kademelerinde görev almasında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Hatta bakanlık yapan çok sayıda gayrimüslim olacaktır¹⁶. Rumların 1830'da bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra devlet hizmetinde onların yerini Ermeniler alacaktır. Bundan sonra devlet içinde görev yapan Ermeni sayısında bir hayli artış yaşanacaktır¹⁷. Osmanlı devlet hizmetinde yer alan Ermeniler arasında 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 konsolos ve başkonsolos, 11 öğretim üyesi ve 41 tane yüksek rütbeli memur vardır. Ermenilerin başına getirildiği bakanlıklar arasında dışişleri, ma-

¹⁰ McCarthy 2006, 126-127.

¹¹ Gürün 1988, 105.

¹² Süslü 1990, 25.

¹³ Laçiner 2004, 14-15.

¹⁴ Kuran 2001, 616-617.

¹⁵ Konukçu 2001, 623.

¹⁶ Karpat 2009, 138.

¹⁷ Metin 2001, 51.

liye, ticaret ve posta gibi son derece önem arz edenleri de mevcuttu¹⁸.

Başta Rusya olmak üzere emperyalist devletlerin Ermenileri kendi politikaları için kullanmaya çalışmaları ve Ermenilerin de bu politikaları destekleyici faaliyetleri nedeniyle 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili eskiden beri devam eden sadık tebaa anlayışının değiştiği görülmektedir. Bu tutum değişikliği nedeniyle onların ülkeye giriş çıkışlarına karşı önlem alınmış olsa da hala Ermeniler devlet içinde önemli mevkilerde görev yapıyorlardı. Öyle ki Ermenilerin Osmanlı topraklarına göç etmelerine izin verilmediği dönemde göçmen komisyonunda görev yapan Ermenilerin olduğu da görülmektedir. 16 Ekim 1893 tarihli Muhacirin Komisyonu'na ait belgeye göre bu komisyonunda görev yapan Ermeniler vardır. Komisyonunda istihdam edilen memurlardan Ermeni olanlar şunlardır¹⁹.

İsmi	Görevi	Maası (guruş)	Devlet hizmetine giriş tarihi
Aynob Efendi	Muhacirin hastanesi hıvancısı (<i>sofracısı</i>)	157	8 Ekim 1879
Kigorak Mardirosyan Efendi	Komisyon dava vekili	300	14 Mayıs 1885
Davud Efendi	Muhacirin sevkiyat idaresi gelir kâtibi	300	18 Nisan 1889

Ermeniler sadece devlet hizmetinde değil aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki yabancı devletlerin konsoloshanelerinde de görev yapıyorlardı. Hatta konsolos dahi olabiliyorlardı. Örneğin 1875 yılında Erzurum'da görev yapan İngiliz konsolosu Ermeni kökenli Zohrab adında biriydi. Bu gibi ilişkiler vesilesiyle Ermenilerin en ufak kişisel şikayetlerine kadar her şey Batılı devletlerin bilgisi dahilinde oluyordu²⁰.

1878 tarihli Berlin Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin doğusundaki Batum ve Kars gibi kilit konumdaki iki önemli şehrin Rusya'nın eline geçmesini sağladığı için güneydeki Rus sınırının askeri coğrafyasında önemli bir değişiklik meydana gelmiştir²¹. Sadece Kars ve Batum değil, bunun yanı sıra Ardahan, Oltu, Sohum ve Kağızman'ı da ele geçiren Ruslar buralardaki Türkleri bölgeden çıkarıp yerlerine Müslüman olmayan unsurları yerleştirme projesini başlatmışlardı²². Doğu Anadolu'da yapılan bu Rus işgallerinden sonra bölgenin demografik dağılımında büyük bir değişiklik yaşanmış, Ermenilerin bölgedeki nüfusu artmıştır. Bölgeye sadece Ermeniler değil, Rus, Polonez, Rum, Estonyalı ve Osetler de getirilmiştir. Savaşın önce Oltu, Ardahan ve Kars Sancağı'nın nüfusunun ancak 100.000 civarında olduğu bilinmektedir. Fakat Rusya'nın iskan faaliyetlerinin etkileri, 1897 yılındaki nüfus sayımında çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Sayıma göre Kars'ta 123.418 Müslüman, 100.898

¹⁸ Kantarcı 2002, 7. Ermenilerin getirildiği görevler ve görevlilerin isimleri için ayrıca bk. Metin 2001, 52-55. Ermeniler çeşitli devlet görevlerinde yer almalarının yanı sıra Osmanlı sarayında da çok önemli görevlerde bulunmuşlardı. Saraydaki bu görevler şunlardır: bezirgânbaşılık, kilercibaşılık, saray sarraflığı, darphane nazırlığı, baruthane idaresi, sultanın özel hazinesinin yönetimi, tophane idaresi, harem alışıveriş işleri, erzak odası, terzi-lik, inşaat işleri, hassa mimarlığı. Bu görevlerin sorumluluklarının yanı sıra yardımcılıklarında da görev alan Ermeniler mevcuttur (Özgül 2001, 56).

¹⁹ BOA., Y. PRK. KOM. 8/42.

²⁰ Şimşir 1986, 17.

²¹ Allen-Muratoff 1966, 206-207; Yalçınkaya 2008, 24.

²² Karpat 2010, 19; İpek 1999a, 662; İpek 2006, 53.

gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. 20 yılda bölgenin nüfusunun bu kadar artması olağan bir nüfus artışından ziyade yoğun Rus iskan faaliyetleriyle açıklanabilir²³.

Berlin Anlaşması'yla Rusya, Güney Kafkasya'daki sınırlarını genişleterek Anadolu'ya biraz daha sokulmuştur. Artık Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kullanma işini daha da ileri götürmeye başlamıştır. Bunu başarmak için uygulanacak strateji ise İskenderun Körfezi'ne kadar uzanan coğrafyada karışıklıklar çıkarmak, buralardaki Müslüman halkı göçe zorlayarak işgali daha da kolaylaştırmaktır²⁴. Ancak Ruslarla iş birliğini ilerleten Ermenilerin tam bağımsız bir devlet kurmak istemeleri Rusya'nın planlarına aykırıydı. Anadolu'dan yapılan göçler nedeniyle Güney Kafkasya'daki Ermeni nüfusunun artması şimdi de Rusya'yı rahatsız ediyordu. Buna karşılık İngiltere bağımsız bir Ermenistan fikrini desteklemeye başlamıştı. İngilizlere göre Güney Kafkasya'da tamamen yerleşmiş bir Rusya yerine kendi himayesinde bir Ermeni devletinin kurulması daha evlâ idi²⁵. Bu anlaşmayla özerk bir yönetim elde etmeye çalışan Ermeniler hayal kırıklığına uğramışlardır. Öte yandan anlaşma sayesinde Rusya'dan sonra kendilerine yeni ve güçlü bir destekçi olarak İngiltere'yi bulmuşlardır²⁶.

Kafkaslara doğru yayılma politikası güden Rusya'nın amacı bölgedeki Müslüman nüfus üstünlüğüne son vermektir. Bunun yolu, bir taraftan bölgeye Hıristiyan nüfus nakletmek, diğer taraftan da Müslümanları yerlerinden atarak Hıristiyan nüfusun çoğunluğa geçirilmesini sağlamaktır. Böylece Kafkaslarda Rus siyasi hakimiyeti kurulabilecekti. Dikkate değer bir nüfus politikası olan bu girişimin hayata geçirilmesi iki faaliyetin gerçekleşmesine bağlıydı. Birincisi Müslümanları yaşadıkları topraklardan çıkarıp sürgün ederek yerlerine Hıristiyan Slavları yerleştirmek, ikincisi ise Doğu Anadolu'da Ermeni iskanlarını gerçekleştirmektir²⁷.

Osmanlı aleyhine genişleyerek işgal ettiği bölgelerde kalıcı egemenlik sağlamak isteyen Rusya bunun için planlı bir iskân ve kolonizasyon politikası izlemiştir. Ele geçirdiği yerlerdeki Müslümanları zorla göç ettirirken, bu topraklara Rus köylüleri, Kozak, Rum, Yezidi, Süryani, Ukraynalı, Alman, Eston ve Malakan gibi kimi Hıristiyan toplulukları yerleştiriyordu. Özellikle Kafkasların güneyinde, Gürcüleri ve Ermenileri kullanarak kalıcı bir egemenlik sağlamaya çalışıyordu. Getirip yerleştirdiği bu topluluklar Rusya'nın kendi politikalarına hizmet edecek şekilde kullanabileceği topluluklardı²⁸. Rusya'nın bu planlı kolonizasyon girişimleri neticesinde göç etmek zorunda bırakılan Türkler, Osmanlı'nın elinde kalan topraklara gelmişlerdir. Bu göçmenler geldikleri bölgeye yakınlığı dolayısıyla Sivas, Malatya, Elazığ ve Ankara gibi vilayetlere gönderilmişlerdir²⁹.

Ermeniler ile ilgili yukarıdaki politikalar sonuç vermiş, 19. yüzyılın sonlarına doğru Batılı devletler ile Rusya'nın teşvik ve kışkırtmaları neticesinde Ermeniler arasında Osmanlı Devleti aleyhine kıpırdanmalar başlamıştır³⁰. 1880'lere gelindiğinde Doğu Anadolu'da gerginlik ve düşmanlıklar Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin yeni belirleyicileri olmuştur³¹.

²³ Taşbaş 2017, 412.

²⁴ Cengiz 1998, 175.

²⁵ Cengiz 1998, 175-176.

²⁶ Marttin 2014, 2922.

²⁷ Taşbaş 2017, 51-52.

²⁸ Taşbaş 2017, 66.

²⁹ Karpat 2010, 19; İpek 1999a, 662; İpek 2006, 53.

³⁰ Konukçu 2001, 625.

³¹ McCarthy 2006, 126.

Ermeni sorununun, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın doğudaki bazı Osmanlı topraklarını işgal ederek buralarda yaşayan Ermenileri bağımsızlık vaadiyle kışkırtması ile başladığı söylenebilir. Gerçekten de savaş sonunda imzalanan Ayestefanos Anlaşması'na Ermeniler lehine hüküm koydurması hem Rusya'ya bir itibar kazandırmış hem de resmen Ermeni sorununa başlangıç teşkil etmiştir. Anlaşmayla birlikte Ermeni ve Ermenistan isimleri ilk kez bir uluslararası sözleşmeye dahil olmuştur. Böylece 3 Mart 1878 tarihli bu anlaşmayla Ermeni meselesi uluslararası siyasetteki yerini almıştır³².

Osmanlı yönetim sisteminde millet-i sadıka diye tabir edilen Ermeniler, Avrupalı devletlerce kullanılmaya başlandıktan sonra en güvenilmez unsur haline gelecektir. Avrupalı güçlere dayanarak milli bir devlet kurmaya yönelmeleri üzerine Osmanlı Devleti Ermenileri tehlike olarak görmeye başlamış ve birtakım önlemlere başvurmuştur. Çünkü 1878'den itibaren Avrupalı devletlerden sürekli destek bulan Ermeniler 1882-1909 yıllarında tedhiş hareketleriyle 40 kadar olaya sebep olmuşlardır. Amaçları bir yandan bu yollarla Osmanlı Devleti'ni yıldırarak ödünler elde etmek, bir yandan da azınlıkta oldukları Doğu Anadolu'da yaşayan Müslümanları huzursuz ederek kaçtırmaktı³³. Gerçekten de 29 Mayıs 1903 tarihinde Erzurum valisinden gelen telgrafta Ermenilerin neden olduğu olaylar yüzünden Doğu Anadolu'da yaşadıkları yerleri terk eden Müslümanların varlığından söz edilmektedir. Ermeni fesatçıların hareketlerinin takibi için gönderilen memurlar gerekli tahkikatı yaptıktan sonra bir rapor hazırlamışlardır. Kağızman'daki Müslüman muhacirlerin şikâyetlerinin de bu rapora göre bu muhacirler Ermeni zulmünden kaçmışlardır. Bu şikâyetlerden sonra Kars'ta yapılan tahkikatlar neticesinde 5 Ermeni tutuklanmıştır³⁴.

Rusya'ya Giden Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne Geri Dönme Çabaları

Osmanlı topraklarına gelen veya Osmanlı ülkesi içinde sevk ve iskânı yapılması gereken Ermenileri Osmanlı Devleti diğer Müslüman göçmenlerden ayrı bir uygulamaya tabi tutmamıştır. Aksine Müslüman göçmenlerin iskânları ve refah içinde yaşamaya başlamaları için yapmış olduğu ne varsa aynısını Ermeniler için de uygulamıştır. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar da bu politika değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Bu nedenle söylenebilir ki Ermenilerin Rusya güdümünde hareket etmeye başlayıp Osmanlı aleyhinde faaliyetlere girişmesine kadar geçen zaman içinde Müslüman göçmenlerin arasında Ermenilerin gelmeleri herhangi bir sorun teşkil etmeyebilirdi.

Ermenilerin Müslüman göçmenlerle aynı muameleye tabi tutulduklarının güzel örneklerinden biri de 1866 yılında Kozan civarında yaşanan bir yer değiştirme olayıdır. Kozan'a bağlı Haçin Kasabası'nda yaşayan Ermenilerin temsilcisi Mardiros imzasıyla, kasabanın ve arazisinin çok dar bir boğaz içinde olması nedeniyle etrafta hayatı idame ettirmeye yetecek kadar ekilebilir arazi bulunmadığı ve refah içinde yaşamak için de 200'den fazla haneleri ile Sivas'a bağlı Aziziye'ye nakledilme isteklerini içeren 20 Nisan 1866 tarihli bir dilekçe verilmişti. Ermeniler Osmanlı Devleti'nden, Aziziye'de kendilerine gereken arazi, ev ve dükkân yerlerinin verilmesini istiyorlardı. Sivas Mutasarrıflığı, 4. Ordu ve Adana valiliği arasında yapılan yazışmalar neticesinde Ermenilerin isteklerinin yerine getirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu karara göre Aziziye Kasabası'na nakledilecek Ermeniler arasında zanaat ehli olanlara Aziziye'de ev ve dükkân arsaları temin edilecek, ziraatla uğraşanlarına da diğer Müslüman göçmenlere yapıldığı gibi, karşılıksız olarak yeterli miktarda arazi verilecektir.

³² Yavuz 2006, 32; Metin 2001, 63; Sarıay 2008, 76.

³³ Babuş 2006, 49-50.

³⁴ BOA., DH. TMIK. M. 144/53.

Buna ilaveten Ermenilerin nakliye masraflarının da karşılanacağı bildirilmişti. Ayrıca bu kararlar arasında, ayrılacak oldukları Haçin'de arazisi olan Ermenilerin arazilerini dilediklerine satıp parasını da kendilerine sermaye yapabilecekleri gibi bir kolaylık da söz konusudur³⁵.

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Ermenilere bakışı değişirken, onların hem Osmanlı topraklarını terk ederek gitmelerine hem de Osmanlı topraklarına göç etme isteklerine kuşkuyla bakılır olmuştu. Bir taraftan da daha önce Rus teşvikiyle gidip sonradan pişman olan Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler de Osmanlı topraklarına geri gelmişlerdir³⁶. Gerek pişmanlık gerekse Rus politikalarının eseri olsun Osmanlı topraklarına doğru kitlesel değilse bile bir Ermeni akını olduğu görülmektedir. Buna karşılık Osmanlı yönetiminin Ermenileri ülkeye sokmamak için bir dizi önleme başvurduğu da bilinmektedir.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Rusların Doğu Anadolu'dan götürdüğü Ermenilerin sayısının 100.000'i bulunduğu bilinmektedir³⁷. Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken onları gösterilerle karşılayan Ermeniler, Edirne Anlaşması'ndan sonra Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden Rusya'ya geçerek Erivan, Ahıkelek ve Ahıska taraflarına yerleştirilmiştir³⁸. Ancak buralara yerleştirilen Ermeniler yeni yurtlarında istedikleri rahata kavuşamadıkları gibi birçok bakımdan eski yaşantılarına göre zarara uğramışlardır. Hem vergi hem de askerlik yükümlülüğü Ermenileri bezdirmiş, çoğu yoksulluk içine düşmüşlerdir³⁹. Öte yandan bu iskanların sonucunda, sanayisi ve iç ticareti gelişen Rusya'nın ekonomik hamlelerinde yer alan birçok kuzeyli kavim ve millete 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniler de katılacaklar, Rus devletinin ekonomik yapısı içinde de bir yer edineceklerdir⁴⁰.

Ermenilerle Rusların ilk ciddi iş birliği 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında olmuştur. Rus kuvvetleri Anadolu topraklarına girince Ermeniler, Müslümanlara saldırmaya başlamışlar, bu suretle de düşmana karşı gösterilecek Türk direnişini zayıflatmışlardır. Öyle ki ciddi bir direniş göstermeden düşmana kapılarını açan Erzurum'da tahminen en az 20-25 bin kadar Ermeni yaşamaktaydı⁴¹. Yine bu savaş sırasında Erivan civarındaki Müslümanların sürgün edilmesi bölgedeki nüfus değişim hareketinin ilk kıvılcımıdır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti aleyhine hareket eden Ermenilerin savaştan sonra Rus ordusuyla birlikte Anadolu'yu terk ederek Rusya topraklarına geçmesi ilktir ancak son olmayacaktır. Bir diğer Osmanlı-Rus mücadelesi olan Kırım Savaşı sonrasında da Ermeniler Anadolu'dan Rusya'ya toplu olarak göç edeceklerdir⁴².

Savaş sırasında Ruslarla iş birliği içinde hareket eden Ermenilerin Ruslarla birlikte gitmeleri olağandır. Çünkü 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşlarında, Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerdeki Rus başarıları büyük ölçüde gördükleri destek sayesinde olmuştur⁴³. Ruslar 1855 ve 1878'de Doğu Anadolu'yu işgal ettiklerinde Ermenilerden büyük yardım görmüşlerdir. 1877-1878 Savaşı'nın sonunda imzalanan anlaşmalar neticesinde Rusya işgal ettiği bazı bölgeleri boşaltmak zorunda kalmıştır. Ruslar bu toprakları boşaltırken sayıları on binlerle ifade edilen Ermeni de onlarla giderek

³⁵ BOA., A. MKT. MHM. 348/18.

³⁶ İpek 1999b, 68; Saydam 1999, 679.

³⁷ Gülsoy 1993, 23.

³⁸ Gültepe 2001, 217; Sarıay 2008, 73-74.

³⁹ Özcan 2011, 199.

⁴⁰ Devlet 1999, 73.

⁴¹ Özcan 2011, 197.

⁴² McCarthy 1998, 30-31; Kantarcı 2002, 13.

⁴³ Pul 2010, 160.

Osmanlı topraklarını ve uyruğunu terk etmiştir. Kafkasya'da Rusların baskısıyla yurtlarını terk eden Müslümanların topraklarına bu Ermeniler yerleştirilmişlerdir⁴⁴. 1828-1829 Savaşı sırasında Rusya'ya giden Ermenilerden, isteyenler geri dönmüşler ve Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmişlerdi. Arkasından Kırım Savaşı'nda gidenlerin bir kısmı da geri dönebilmişlerdi ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde artık Osmanlı, Ermenilere karşı bu tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştı. Çünkü Ermeni toplumunun büyük kısmı gerek komitacılar aracılığıyla gerekse Rusya'nın desteğini alarak yıkıcı ve bölücü faaliyetlere soyunmuşlardı.

Rusya'ya ya da başka bölgelere giderek Osmanlı topraklarından ayrılan Ermenilere karşı Osmanlı Devleti durumun hassaslığından ötürü kayıtsız kalmamıştır. Yani Osmanlı Devleti sadece gelenlerle değil, topraklarından ayrılan Ermenilerle de ilgilenmektedir. Harput, Palu, Arabgir ve Malatya'dan ayrılan Ermeni göçmenlerin peyderpey Marsilya'ya gitmekte oldukları ve ayrıca 1 hafta zarfında Tiflis'e 15 göçmen geldiği Tiflis'te basılan Meşak gazetesinin 12 Eylül 1892 tarihli nüshasında yayınlanmıştı. Bu gazete haberinden hareketle 17 Kasım 1892'de durum Hariciye Nezareti'ne yazılmış, oralarda Ermeni göçmenleri olup olmadığı bilgisi Marsilya ve Tiflis şebhenderliklerinden istenmişti. Tiflis Baş Şebhenderliği'nden gelen gazete nüshasında Ermenilerin durumu açıkça anlatılmaktadır. Gazetede ki haber özetle şu şekildedir: "*Harput, Palu, Arabgir ve Malatya'dan hareket eden Ermeni göçmenleri peyderpey Marsilya'ya gitmektedirler. Memleketteki bütün Amerika limanları ecnebi göçmenlerine açık bulunduğundan Ermeniler Marsilya'da beklemeye mecbur kalmaktadırlar. Şimdiye kadar Marsilya'ya 100'den fazla Ermeni gelmiştir. Göçmen acenteleri ve vapur kumpanyaları 3. mevki yolcularını kabul etmemektedirler. Göçmenlerin ihtiyacı o derecededir ki 3. ve 4. mevki biletleri 3-4 hafta önce satılmaktadır. Her ne kadar Marsilya'da beklemeye mecbur olan Ermeniler düştükleri müşkülata dair vatandaşlarına malumat vermede kusur etmiyorlarsa da göçlerin arkası kesilmemektedir. Bu hafta zarfında buraya da 15 göçmen gelmiştir. Göç etme hevesi Ermeniler arasında o derece şiddetlidir ki içlerinden 5'i İstanbul'da günlük 10-15 kuruş kazandıkları halde başkenti terk etmekte yine tereddüt etmemişlerdir. Ermeni göçmenlerinin çoğunluğu sefalet içindedir. İçlerinden bazıları Marsilya'da beyhude yere beklemekte ve anlaşılan beklemekten bıkanlar da Paris ve Londra'ya yönelmektedirler*"⁴⁵.

Ermenilerin çıkardığı olaylar yüzünden sadece Müslümanlar değil aynı zamanda Ermeniler de zarar görmekteydi. 1896 yılında Van'da çıkan olaylar sırasında çok sayıda Ermeni yerlerini yurtlarını terk ederek İran tarafına doğru kaçmak zorunda kalmışlardı. Sınır dışına çıkan bu Ermenileri yakından takip eden Osmanlı Devleti ise onların geri dönmelerine engel olmaya çalışıyordu. Başkale ve çevresinde yaşayan ve bölgede meydana gelen olaylar sırasında kaçarak göç eden Ermeniler Selmas, Hoy ve Urmiye taraflarına gitmişti. Hariciye Nezareti'nden bu Ermenilerin durumları ve faaliyetleri hakkında bilgi ile bunların miktarını içeren defterin gönderilmesi istenmişti. Ayrıca 21 Mayıs 1900 tarihli evraka göre Hoy ve Selmas şebhenderlikleri Osmanlı pasaportuna sahip bu Ermenilerin kendilerine başvurması durumunda nasıl işlem yapılacağı, kendilerine Osmanlı tebaası gözüyle bakılıp bakılmayacağını sormuştur. Hükümetten verilen 26 Eylül 1900 tarihli yanıtta, izin almadan yabancı ülkelere giden ve 2 ay içinde geri gelmeyen Ermenilerin Osmanlı vatandaşlıklarının silineceği gibi Osmanlı ülkesinin hiçbir tarafına kabul edilmemeleri gerektiği bildirilmiştir⁴⁶.

Hoy ve Selmas şebhenderliğinden gelen evrakta ayrıca şu bilgiler de verilmektedir: Selmas ve

⁴⁴ McCarthy 2006, 127.

⁴⁵ BOA., BEO. 109/8143.

⁴⁶ BOA., DH. TMİK. M. 92/54.

etrafında yaşayan Osmanlı tebaası Ermeniler hakkında gerekli tahkikat yapılarak gönderilen pusulada gösterildiği gibi bunlar 3 kısım olup, 300-400 haneye yakın sayıdaki *büyük kısım* Başkale ahalisinden olan ve genellikle rençberlik yapanlardır. Bu kısmı oluşturanlar karışıklıklar sırasında korkularından evlerini ve yurtlarını terk ederek İran'a geçip Urmiye, Hoy, Selmas ve Maku taraflarına dağılarak rençberlik ve hizmetkarlık yapmakta ancak sefalet içinde yaşamaktadırlar. Bu yüzden geldiklerine pişmandırlar ve eski yurtlarına dönmek için çare aramaktadırlar. 9-10 kişiden ibaret oluşan *ikinci kısım* da olaylardan önce ve sonra gelenlerdir ki ticaret ve esnaflıkla uğraşmaktadırlar. *Üçüncü kısım* da 40-50 kişidir. Bunların kimisi kaçakçı ve ayak takımından iken kimisi de muallimlik ve zanaatla uğraşmaktadırlar. Kimisi ise ara sıra Rusya'dan gelen Ermeniler vasıtasıyla haberleşme ve neşriyatla meşguldürler. Hem Rus hem de İran memurları kendi devletlerinin çıkarları adına bu Ermenilere koruma ve barındırma sağlarken onları tahrik etmekten de geri kalmamaktadırlar⁴⁷.

Belgelerde verilen tahmini rakamlardan sonra tam nüfuslarını bildiren rapora göre Hoy, Selmas ve Urmiye etrafında bulunan Ermenilerin miktarı şöyledir. *Birinci Kısım*: Ermeni olayları üzerine göç ederek İran tarafına geçmiş olanlardır. Rençber takımından, Ermeni ve Nasarani (*Hıristiyanlığa mensup*) milletinden, Başkale ve civarı ahalisinden olup Hoy, Selmas ve Urumiye etrafında bulunanlar. Tahminen 400 hane. *İkinci kısım*: Olaylardan önce ve sonra gelen 8 kişi olup ticaret ve esnaflıkla uğraşanlar. *Üçüncü kısım*: Uygunsuz ve kaçak takımından olan 22 kişi ve tahminen bunların arkadaşları olan 20 kişi⁴⁸. Bu giden Ermeniler bir süre sonra geri dönmek isteyeceklerdir. Çünkü Rusya'nın tam bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşı giriştiği faaliyetler ve Ortodoks olmayan Ermenilerin bu mezhebe girmeleri için Rus yerel yöneticileri tarafından yapılan baskılar artarak devam ediyordu. 1904 yılında bu baskılar daha da artınca Anadolu'dan giden Ermeniler tekrar Osmanlı Devleti'ne dönmek için yollarını aramaya başlamışlardı. Ancak dönüğe yönelik artan Ermeni talepleri ve girişimleri karşısında Osmanlı Devleti, Ermenilerin geri dönmelerini asla kabul etmeyeceğini Rusya'ya bildirme gereği duymuştu⁴⁹.

Osmanlı Devleti 26 Eylül 1896'da ülkeyi terk edenlerin bir daha geri dönemeyeceğine dair uygulaması zor bir karar almıştı. Ancak kısa süre sonra bu karar *iki ay içinde geri döneceklerin kabul edileceği, bu süreyi geçirenlerin ise vatandaşlıktan çıkarılacağı* şeklinde değiştirilerek yasallaşmıştı⁵⁰.

Gelecek Ermenilerin büyük problemler yaratacağını düşünen Osmanlı hükümeti 1898'de Rusya ile temas kurarak, onların gönderilmesinden vazgeçilmesini istemiştir. Ancak Rus hükümeti Osmanlı'nın kaygı ve isteklerini dikkate almak bir yana Ermenileri gemilere bindirip Trabzon'a sevk etmeye başlamıştı⁵¹. Dahası görüşmeler devam ederken Rus hükümeti, Anadolu'dan gelerek Kafkasya'ya yerleşmiş bulunan Ermenilerin bir yıl içinde geri dönmesi gerektiğini aksi takdirde zorla gönderileceklerini ilan etmişti⁵². İşin özü bir taraftan Osmanlı Devleti, Ermenilerin geri gelişleri karşısında bir dizi önleme başvururken diğer taraftan da Rusya onları Osmanlı topraklarına göndermeye çalışıyordu. 1878'den beri elinde olan Kars ve civarındaki Ermenileri Osmanlı vatandaşı

⁴⁷ BOA., DH. TMIK. M. 92/54.

⁴⁸ BOA., DH. TMIK. M. 92/54.

⁴⁹ Cengiz 1998, 183. Ayrıca Rusya'nın Ermenilerin tam bağımsız bir devlet olma istek ve girişimleri karşısında takip ettiği politikalar, girişimler, çatışmalar ve yaşanan gelişmelere ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Aynı yer.

⁵⁰ Eraslan 1996, 79.

⁵¹ Eraslan 1996, 80-81.

⁵² Eraslan 1996, 86.

oldukları gerekçesiyle kendi toprakları dışına çıkarmak isteyen Rusya'nın tek amacı Osmanlı vatandaşlarını ülkelerine göndermek değildi. Bölgedeki Ermenilerin Osmanlı vatandaşlıklarının iptal edilerek Rus vatandaşlığına geçirilmeleri pekâlâ kolay bir işti Rusya için. Ancak asıl amaç Anadolu'da Ermeni nüfusu artırmaktı ve bu amaç doğrultusunda harekete geçen Rusya'nın gerekli adımları attığı görülmektedir. Hariciye Nezareti'ne 10 Mayıs 1899 tarihinde Kars Şehbenderliğinden gönderilen telgrafa göre, Kars Governörü ve Kafkasya Umum Governörü'nün emri gereğince Osmanlı tebaası olan bütün Ermeni göçmenleri Rusya'dan çıkarmak üzere yerel memurlara talimat verilmişti. Bu talimata göre de 200 Ermeni'nin gönderileceği bildirilmektedir. Ancak Hariciye Nezareti'nden Kars şehbenderliğine çekilen telgrafta hükümetçe bu hususta henüz bir karar verilmediğinden 200 Ermeni'nin gönderilmelerinin ertelenmesi istenmişti. Ayrıca nezaretin erteleme isteğine dair yazısı gerekçe gösterilerek, Erzurum Vilayeti'ne de Ermenilerin gelmelerinin kesinlikle kabul edilmemesi emredilmiş ve gelmelerine engel olunmuştu⁵³.

Japonya yenilgisi, giderek artan grevler ve işçi hareketlerine bağlı olarak değişen şartlar, Ermenileri ülkeden çıkarma konusundaki politikalarında Rusya'yı yumuşamaya sevk etmişti. İlgisini Uzakdoğu'ya çeviren Rusya, Ermeni göçmenler meselesinde kriz yaratmayı bırakmıştır. Fakat bir süre sonra yeniden Ermenileri yanına çekme işine girişecek olan Rusya 1905'ten sonra Ermeniler ve Müslümanları karşılıklı kıskırtmak yoluyla, kendi saflarında yer alacak şekilde dönüştürmeye başlayacaktır⁵⁴.

Osmanlı Devleti Rusya'ya göç edecek Ermenilerin Osmanlı ülkesindeki mal varlıklarının korunması isteklerine karşı sert bir tutum sergilemiş ancak dönmeyeceğini beyan edenlere de kolaylık göstermiştir. Dahası Ermenilerden boşalan evlere ve arazilere Kafkasya'dan gelen Müslüman göçmenleri yerleştirmiştir⁵⁵. Öte yandan geride kalan Ermeniler, yaşadıkları bölgelere Osmanlı Devleti'nin Müslüman göçmenleri sevk etmesine karşı çeşitli girişimlerde bulunmaktan geri durmamışlardır. Örneğin, Müslüman göçmenlerin Diyarbakır ve çevresinde iskan edilmek üzere gönderilmesi kararı Diyarbakır Ermeni psikoposunu harekete geçirmiştir. 1879 yılı başlarında yaşanan bu gelişme üzerine Psikopos, Siirt ve Diyarbakır taraflarında asayişin zaten bozuk olduğunu, Müslüman göçmenlerin gelişiyse bu durumun daha da kötüleşeceğini ileri süren bir telgraf göndermişti. Ancak Ermenilerin bu ve benzeri girişimleri sonuç vermemiş, Osmanlı Devleti bu bölgelere ve bu bölgelere komşu kimi yerlere Müslüman göçmenlerin iskanlarını yapmaya devam etmiştir⁵⁶.

Ermenilerin Müslüman Göçmenler Arasına Karışmaları

Anadolu'da iskân edilen göçmenlerin Müslüman veya gayrimüslim fark etmez, yerli halk ile yaşanan birçok sıkıntıya sebep olduğu bilinen bir konudur. Ancak Müslüman göçmenler arasına sızan Ermeniler söz konusu olduğunda yaşananların bir sıkıntı mı yoksa bir iş birliği mi olduğu gerçeği, belgeler vasıtasıyla tam olarak ortaya konulmaması ve iddialar çeşitli olsa da bazı Ermenilerin Osmanlı topraklarına gelen Müslüman göçmenlerin arasına, onların ailelerinden biriymiş gibi girebileceğine şüphe yoktur. Örneğin Çerkes göçmenlerinden Hızır'ın cariyesi olarak bilinen ve 1860'da Ermeniler tarafından kaçırılmasıyla tartışma konusu olan Fatıma'nın Çerkes mi yoksa Ermeni mi olduğunun araştırılması istenmektedir. Bunun için Rus elçiliğiyle yapılan yazışmanın neticeleri ve

⁵³ BOA.,Y.A.HUS. 396/3.

⁵⁴ Cengiz 1998, 184; Eraslan 1996, 87.

⁵⁵ Eraslan 1996, 70-71.

⁵⁶ İpek 1999b, 206-207.

Çerkeslerin iddiaları bu cariyenin Çerkes olduğu yönündedir. Ancak yapılan tahkikat sonrası bir Ermeni'nin farklı bir iddiası ortaya çıkmıştır. Bu iddiaya göre cariyenin aslen Hıristiyan mezhebinden bir Ermeni olduğu ve Çerkesler tarafından zorla kaçırıldığından bahsedilerek iadesinin istendiği görülmektedir. İşte bu mesele nedeniyle Zabtiye Nezareti'ne konunun ayrıntıyla incelenerek, cariyenin Ermeni olup olmadığı ve nereli olduğu gibi hususların açığa çıkarılması konusunda emir verilmiştir⁵⁷.

19. yüzyıl sonlarında Ermenilerin topraklarına gelmesinin engellenmesi konusunda sıkı bir tutum sergileyen Osmanlı Devleti'nin dini içerikli Ermeni faaliyetlerine engel olmak gibi bir yaklaşımı olmadığı ancak yine de tedbiri elden bırakmadığını gösteren örnekler mevcuttur. Çünkü Ermeni örgütlerinin faaliyetlerinden duyulan şüphe söz konusuydu. Hınçakyan Cemiyeti'nin Osmanlı ülkesine sevk edeceği Ermeni çetelerinin Çağlı Kilisesi'ni ziyaret etme bahanesiyle Osmanlı sınırını geçecekleri düşünüldüğü için önlem alma yolları aranmaktaydı. Ancak bir devlet pasaportunu taşıyarak gelecek kişilere sınırı kapamanın da mümkün olamayacağı ortadaydı. Hal böyleyken önlem olarak başka yollar düşünülmüştür. Örneğin Erkan-ı Harbiye'den 13 Haziran 1894'te 4. Ordu Müşirliğine gönderilen şifreli telgrafta, Çağlı Kilisesi'nde toplanacak Ermenilerin durumu ve faaliyetleri hakkında bilgi edinebilmek amacıyla tebdil-i kıyafetle 1-2 kişinin Ermenilerin arasına gönderilmesi istenmişti⁵⁸.

Öte yandan yine Erkan-ı Harbiye'den 19 Haziran 1894'te çekilen ikinci bir telgraf, Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne gelen Ermenilerin kendi komşularımız diyerek geride kalan Ermenilere de Osmanlı şebhenderliklerinden pasaport almaya çalıştıklarının ihbar edildiği ve bunun yasaklanması gerektiği şeklindedir. Bu şekilde gelmeye çalışan Rusya Ermenileri'nin Osmanlı Devleti'ne kabulünün söz konusu olmadığı ve ciddi tedbirler alınması hem Hariciye Nezareti'nden hem de 4. Ordu'dan istenmiştir⁵⁹.

Ermenilerin Osmanlı topraklarına giriş çabaları sadece Rusya'nın baskısı veya göçmenler arasına sızarak olmuyordu. Osmanlı limanlarına yanaşan gemilerle de gelmeye çalışıyorlardı. Bu dönemde sadece Ermenilerin değil, Yahudilerin de Osmanlı topraklarına girişleri engellenmeye çalışılıyordu. Deniz yoluyla Osmanlı topraklarına önemli giriş noktalarından biri de Beyrut ve civarıydı. Ermeni komitacıları ile yabancı uyruklu Yahudi göçmenlerin Beyrut ve civarındaki iskelelerine uğrayan gemilerle gelip, gizlice Osmanlı topraklarına girmeye çalıştıkları haber alınmıştı. Bu konuda daha dikkatli davranıp önlemlere başvurularak böylesi giriş çabalarına meydan verilmemesi isteniyordu. Ancak bu çalışmalar ve önlemler için Beyrut Vilayeti, hafiye tahsisatının olmadığını ve aylık birkaç bin kuruş tahsis edilmesini talep etmişti. Bu talebin karşılanması için 8 Eylül 1894'te hükümetçe de gerekli emir verilmiştir⁶⁰. Osmanlı coğrafyasına önemli giriş noktalarından biri olan Beyrut'un bu özelliği yaşanan sıkıntıların sürekliliğine neden olmaktadır. 10 yıl sonra da aynı sıkıntıların katlanarak devam ettiği görülür. Şöyle ki, Beyrut Vilayeti sakinlerinden Haydar Efendi'nin Cebel-i Lübnan'a silah ve mühimmat ithal ederek kaçakçıların işlerini ve hareketlerini kolaylaştırdığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu şahsın, Ermeni göçmenlerin Osmanlı topraklarına girmelerine yardım ettiği ve adli işlere de karışarak haksız kazanç sağladığına dair ihbarlar da mevcuttur. Beyrut Vilayeti'nden konunun incelenerek neticesinin merkeze bildirilmesi istenmişti. 18 Ekim 1905'te

⁵⁷ BOA., HR. MKT. 321/20.

⁵⁸ BOA., Y. PRK. MYD. 14/102.

⁵⁹ BOA., Y. PRK. MYD. 14/102.

⁶⁰ BOA., İ. HUS. 29/25.

Beyrut valisinden gelen telgrafta, bu tür meselelere kesinlikle izin verilmeyeceği ancak daha önce artırılması talep edildiği halde bölgedeki jandarma ve polis mevcudunun anlatılmaktadır. Vilayet güvenlik güçlerinin artırılması sağlanmadığı takdirde en azından 2 istimbütün gönderilmesi istenmesine rağmen Dahiliye Nezareti tarafından bölgedeki jandarma mevcudunun yüzde 22 oranında azaltıldığı görülmektedir. Yine az da olsa işleri idare eden Bandırma Gemisi'nin de geçen sene tersane-i âmireye alındığı bildirilmiştir. Öte yandan son iki yılda ele geçirilen silah vb. malzemelerin eskiyle kıyasla 40 kat daha fazla olduğuna da işaret edilmektedir⁶¹. Bu durumda bölgenin, usulsüz insan ve silah kaçakçılığı konusunda giderek artan bir meselesi olduğu söylenebilir.

Deniz yoluyla Osmanlı topraklarına gelen Müslüman göçmenlerin büyük bir kısmı Karadeniz yoluyla gelmekteydi. Karadeniz'in hem doğusundan hem de batısından yola çıkan gemilerde zaman zaman Ermenilere rastlanmaktadır. Örnek olarak, Liman Başkanlığı'nın 28 Haziran 1897 tarihli raporuna göre pazartesi günü Boris isimli Bulgar gemisiyle 46 kişilik Rumelili Müslüman göçmen ve 15 tane de Ermeni göçmen Varna'dan İstanbul'a gelmişti. Bu göçmenler Muhacirin Komisyonu'na sevk edilmiş ve Ermenilerin 8'ine zabita memurları tarafından ruhsat verilirken diğerlerinin durumunun incelenmesi için zabtiye müdürlüğüne gönderilmişlerdir⁶². Ruhsat verilmeyen Ermenilerle ilgili ne şekilde işlem yapıldığı bilgisine ise belgelerde rastlanılmamıştır.

Yaşanan bütün bu gelişmeler sürecinde Sultan II. Abdülhamid'in Ermenilerin geri dönme isteklerine karşı tepkisi çok sert ve dikkat çekicidir. Sultana göre Ermenilerin dönme amaçları, Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun artması hedefine yönelik bir girişimdi ve bunun önünün bir kez açılması bütün Ermenilerin geri dönmelerine olanak sağlayabilirdi. Kaldı ki sultanın esas politikası Rusya sınırında Müslüman nüfusu arttırmaya yönelikti⁶³. Türk ve Müslüman nüfusun artışına dayalı politikaları hayata geçirmeye çalışan II. Abdülhamit, savaş ve hastalıklar yüzünden azalan kırsal nüfusu artırarak boş arazileri tarıma açtırmaya çalışıyordu. 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'ya göç eden Ermeniler konusu Sultanın bu siyasetine önemli bir örnek teşkil eder. Ermenilerden boşalan topraklara Müslüman göçmenleri yerleştirmeye çalışan II. Abdülhamit'in amacı, hem ülkenin doğusunda artan Ermeni faaliyetlerini kontrol altına almak hem de Müslüman nüfusu arttırarak bir denge unsuru oluşturmaktı⁶⁴.

Alınan bütün önlemlere rağmen Müslüman göçmenler arasına karışan Ermenilerin yakalanmadan Osmanlı başkentine kadar geldikleri de görülmektedir. 12 Aralık 1899 tarihli Şehremini imzasıyla gönderilen yazıya göre iki gün önce Adapazarı'nda iskân edilmeleri amacıyla Muhacirin Komisyonu'nun Kartal'a sevk ettiği Müslüman göçmenler arasına sızan, Kafkasya'nın Zab şehrinden Timur Moranyan isimli zengin bir Ermeni'nin olduğu anlaşılmıştır. Bu Ermeni şahıs hakkında gerekli işlemin yapılması için diğerlerinden ayrılarak Zabtiye Nezareti'ne teslim edilmiştir⁶⁵.

Doğudan Osmanlı topraklarına yönelen Ermenilerin bir türlü arkası kesilmiyordu. Bunların ne kadar olduklarını tespit etmek pek mümkün olmasa da belgelere ve yazışmalara yansıyanlara bakıldığında Ermeni akınının yıllarca devam ettiği görülmektedir. 1901 yılında Trabzon'a gelen Müslüman göçmenler arasında Ermenilere rastlandığı tespit edilmişti. Trabzon valisi Kadri imzasıyla 24 Aralık 1901 tarihinde gönderilen telgraf Müslüman göçmenler arasına karışarak gizlice Osmanlı

⁶¹ BOA., BEO. 2688/201564.

⁶² BOA., Y. PRK. ASK. 128/41.

⁶³ Eraslan 1996, 74.

⁶⁴ Ağanoglu 2003, 102.

⁶⁵ BOA., Y. PRK. ŞH. 11/13.

ülkesine girmeye çalışan Ermenilerle ilgilidir. Telgrafta Müslüman göçmenler arasında Ermenilerin de gelmemesi için daima dikkatli davranıldığı belirtilse de alınan önlemlere rağmen bunun önüne geçilemediğinin en güzel örneklerinden biri de bu telgrafın devamıdır. Şöyle ki “7-8 ay önce Lazistan’a gelen göçmenler arasında sadece iki Ermeni bulunduğu yapılan tetkik neticesinde anlaşılmış ve bu Ermeniler bir filikaya bindirilerek Batum’a geri gönderilmiştir” şeklinde bir de bilgi paylaşılmaktadır⁶⁶.

Hem Ermenilere karşı alınan önlemler hem de iskân yapılacak coğrafyada yaşanabilecek sıkıntıların önüne geçebilmek amacıyla bazen gelen göçmenlerin milliyetleri ve dinlerine yönelik titiz bir ayrıma gidildiği de oluyordu. Örneğin 4. Ordu Müşirliğinden gönderilen 28 Eylül 1901 tarihli şifreli yazıya göre Sivas Vilayeti’ne gelmiş olan göçmenlerin tamamının Müslümandır ve aralarında herhangi bir Ermeni bulunmamaktadır. Yine aynı belgeye göre salgın tehlikesi nedeniyle sınırda karantınada bekletilen göçmenlerin de Dağıstan’ın Korazni Vilayeti’nden gelenler olduğu ve aralarında hiçbir Ermeni’ye rastlanmadığı bilgisi verilmektedir⁶⁷. Yine aynı yılın sonunda Van ve Diyarbakır dolaylarına Müslüman göçmen sıfatıyla Ermenilerin geldiğine dair duyumlar üzerine Dahiliye Nezareti bölgeden malumat istemişti. Van valisi imzasıyla gönderilen telgrafta, Van ve Diyarbakır’a herhangi bir taraftan göçmen kimliği altında gelen Ermeni olmadığı bildirilmiştir⁶⁸. Ermenilerin sızmalarına karşı önlem olarak Muş’ta da benzer bir tahkikatın yapıldığı görülmektedir. 1903 yılı sonlarına doğru Dağıstan’dan gelmiş olan göçmenler iskan edilmek üzere Muş’a sevk edilmişlerdi. Aralarında değişik isimlerle gelmiş olma ihtimaline karşı tahkikat isteyen Dahiliye Nezareti’ne Bitlis valisinden cevaben gelen 23 Kasım 1903 tarihli telgraf, Dağıstanlı Müslüman göçmenler arasında Ermenilere rastlanmadığı şeklindeydi⁶⁹.

1902 yılında bir grup Ermeni göçmenin, Kars’tan Bayezid yoluyla Osmanlı Devleti’ne yöneldiği ve kendilerine kolaylık sağlanması için Kars’tan Ermeni Patrikliği’ne bir telgraf çektikleri öğrenilmiştir. Bu nedenle Erzurum Vilayeti’ne bu Ermenilerin Osmanlı sınırlarından içeri girmelerine müsaade edilmemesi emredilmişti⁷⁰. Bayezid ve İran yolunun Osmanlı topraklarına girmek için kullanılmasının yıllarca devam ettiği ve alınan önlemlerin işe yaramadığı görülmektedir. Van’dan gönderilen 27 Haziran 1904 tarihli şifreli telgrafta İran ve Bayezid Sancağı yoluyla Rusya’dan bu vilayete sızan Ermeni kafilesinin her nerede baş gösterdilerse maksatlarına ulaşmadan gerekli önlemlerin alındığı bildirilmektedir⁷¹. Yine aynı yılın başlarında Dahiliye Nezareti’nden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu’na gönderilen 5 Ocak 1904 tarihli yazıda Bitlis’in Varto kazasına gelen ve 11 haneden oluşan Dağıstanlı 47 göçmenin Ermeni olduğundan şüphelenildiği için gerekli önlemlerin alındığı kaydedilmişti. Bu yazıya istinaden Sadaret’ten Dahiliye Nezaretine ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu’na gönderilen 24 Ocak tarihli yazıda bu 47 göçmenin gelip Osmanlı ülkesine yerleşmesinin ileride bazı sorunlara yol açacağı ve bu nedenle Rusya’ya geri gönderilmeleri istenmektedir. Ayrıca yazıda bundan sonra bu gibi durumların yaşanmasına izin verilmemesi için ilgili memurlara sıkı emirler verilmesi de istenmiştir⁷².

Daha önce Sivastopol’dan gelip İrade-i Mahsusa’nın Maltepe gemisine nakledilen göçmenler ile

⁶⁶ BOA., DH. TMİK. M. 116/68.

⁶⁷ BOA., Y. PRK. ASK. 175/30.

⁶⁸ BOA., DH. ŞFR. 276/84.

⁶⁹ BOA., DH. ŞFR. 318/10.

⁷⁰ BOA., DH. TMİK. M. 131/36.

⁷¹ BOA., Y. MTV. 261/78.

⁷² BOA., A. MKT. MHM. 524/15.

Tiflis ve civarından gelecek olan 3.000 göçmenin Adana Vilayetine gönderilerek iskanlarının yapılabacağı Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan bildirilmişti. Ancak bu göçmenlerin arasına Rusya'dan gelmekte olan Ermenilerin de değişik isimlerle karışmış olduklarına dair duyular söz konusuydu. Bunun üzerine, 20 Şubat 1904'te Sadaret'ten Dahiliye ve Hariciye nezaretleri ile Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na gönderilen yazıda Rusya'da yaşayan Ermenilerin Osmanlı ülkesine gelmelerinin kesinlikle yasaklandığı hatırlatılmıştır. Bu nedenle Müslüman göçmen sıfatıyla gizlice Ermeni fesad erbabının Osmanlı ülkesine girmelerinin önüne geçilmesi istenmiştir. Ayrıca bu gibi göçmenlerin tezkerelerinin vize edilmemesi için Petersburg büyükelçiliğine ve Rusya'da bulunan şehbenderliklere gerekli tebligatın yapılmasına karar verilmiştir⁷³.

Yine gelen ihbarlara göre Rusya'dan gelen Müslüman göçmenler arasında bir grup Ermeni'nin de değişik isimlerle gelip İzmit taraflarında yerleşerek Ermeni köyleri oluşturdukları duyumu alınmıştı. Bu nedenle konunun acele olarak incelenmesi istenmiştir. Bu isteğe mukabil Muhacirin-i İslamiye Komisyonu 22 Şubat 1904 tarihinde gönderdiği yazı ile durumu hükümete bildirmiştir. Buna göre Adana Vilayetine gönderilmeleri önceden komisyon tarafından kararlaştırılan Tiflis ve civarından göç edecek 3.000 nüfusun arasında Müslüman göçmen kisvesi altında Ermenilerin Osmanlı ülkesine girmelerinin muhtemel olduğu için gerekli önlemler zaten alınmıştı. Böylece bu göçmenlerin, şehbenderliklerden ve Hariciye Nezareti'nden gönderilen özel memurlar eliyle *tektik edilen esami defterine* göre Müslüman oldukları anlaşılan göçmenler olduğu anlaşılmıştır⁷⁴. Aynı şekilde Rusya'dan Osmanlı topraklarına geçen Müslüman göçmenler arasında bazı Ermenilerin gelerek İzmit civarında Ermeni köyleri oluşturdukları duyumu alınmıştır. Bu duyuma istinaden hükümet, İzmit taraflarına hangi tarihlerde ne kadar Ermeni gelip yerleştiği, kaç köy teşkil ettikleri, hangi mevkide buldukları ve yerel yöneticilerin buna neden dikkat etmedikleri gibi sorularla İzmit Mutasarrıflığından da bilgi istemişti⁷⁵. Ermenilerin İzmit'te köyler kurduğu şeklindeki söylentilerin soruşturulması neticesinde bu haberlerin asılsız olduğu ortaya çıkmıştı. İzmit Mutasarrıflığından gönderilen telgrafa göre değil Ermenilerin bölgede köyler kurması, Rusya'dan gelmiş olan Müslüman göçmenler arasında hiçbir Ermeni'nin İzmit tarafına gelmediği, söylentilerin de aslı olmadığı beyan edilmektedir⁷⁶.

Diğer taraftan Rusya'dan gelen göçmenlerden bazıları da şehbenderliklerden vize almadan kendi kendilerine geldikleri için alınmış veya alınacak olan tedbirlerin yeterli olmayıp bunların geldikleri yerlere iade edilmeleri görevi de Zabtiye Nezareti'ne verilmişti. Zabtiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 23 Şubat 1904 tarihli yazıya göre Rusya'dan Trabzon'a gelen Kafkasya ve Dağistan göçmenleri buraya kabul edilmeyerek geldikleri gemilerle İstanbul'a gönderilmişlerdi. Ancak ellerinde hiçbir resmi evrak olmadığı için durumlarından şüphelenilen bu göçmenler geri çevrilmişlerdir⁷⁷.

Karadeniz'in doğusu ve Rusya'dan gelen Ermenilere karşı Osmanlı Devleti'nin koyduğu yasaklar aralıksız sürmüştür. Rus coğrafyası ve Batum'dan gelecek olan Ermenilerin girişlerinin engellenmesi yönündeki talimatlar, gerekli görüldüğünde sürekli tekrar edilmiştir. Ancak Ocak 1906 tarihli belgeden anlaşılmaktadır ki bu yasak diğer gayrimüslimlere konulmamaktadır. Zira Batum'daki siyasi meselelerden yüzünden kaçmak zorunda kalıp Trabzon'a gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınan

⁷³ BOA., A. MKT. MHM. 524/ 29; BOA., İ. HUS. 114/1321. Z. 5.

⁷⁴ BOA., A. MKT. MHM. 524/ 29.

⁷⁵ BOA., Y. MTV. 257/14.

⁷⁶ BOA., Y. A. HUS. 468/70; BOA., DH. MKT. 826/52.

⁷⁷ BOA., A. MKT. MHM. 524/ 29.

Rumlara Müslüman göçmenler gibi muamele yapılması emredilmişti⁷⁸. Yine aynı yıl Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan gelmek isteyenlere yönelik politikaları hepsinin kabulüne yönelikti. Ancak bir şartla. Sadaret'ten Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na yazılan 8 Ocak 1906 tarihli yazıda, Rusya'da yaşanan sıkıntılar ve gördükleri kötü muamelelerden dolayı aslen Anadolu'nun çeşitli bölgeleri ahalisinden olup vatanlarına iltica etmek isteyen Müslümanların hepsinin, aralarında Ermeni olmaması şartıyla kabul edilmeleri emredilmişti. Bu göçmenlerin başkente kadar gelmeleri, bunların burada birbirinden ayrılarak yerleştirilmeleri istenmiştir. Ayrıca halifenin ülkesinde sürekli kalmak isteyen bu Müslümanların, yurttaşlık meselesi halledilerek uygun bölgelere yerleştirilmesi ve içlerinde fakir olanların tespit edilmesi de talep edilmiştir⁷⁹.

Ermenilerin değişik isimlerle Osmanlı topraklarına girme yollarından biri de Avrupa pasaportu kullanmaktı. Bu şekilde geçişlerin farkında olan Osmanlı Devleti gerek karayoluyla gerek deniz yoluyla özellikle de Malta üzerinden gelenleri yakından takip etmekteydi. Aralık 1906'da yine bu yolla İstanbul'a gelmiş olan İtalya, İspanya, Yunanistan ve Avusturyalıların pasaportlarının vizesiz olduğu görülmüştür. Bu nedenle aralarında sahte isimlerle gelmiş Ermeni bulunma ihtimaline karşı gelenler Zabtiye Nezareti'ne sevk edilerek haklarında gerekli tahkikat yapılmıştır⁸⁰. Ancak mevcut belgelerde bu şüphelye nezarete sevk edilenler arasında Ermeni bulunup bulunmadığına dair bilgiye rastlanmamıştır.

Ermenilerin gerek göçmenler arasına sızarak gerekse başka yollar kullanarak Osmanlı topraklarına gelmelerinin önüne geçmek için yönetim, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Ancak 1907 yılında Zabtiye Nezareti'nce kaleme alınan yazıya bakıldığında, alınan önlemlerin hala yeterli olmadığı ve Ermenilerin yıllardır Müslüman göçmenler arasına takma isimlerle karışarak Osmanlı başkentine kadar gelmeye devam etmişlerdir⁸¹.

Sonuç

Eskiden beri Osmanlı Devleti'nin tebaası olan, esnafılık, zanaatkarlık gibi işler yaptıkları için ekonomik anlamda iyi koşullarda yaşayan ve tebaa-i sadıka olan Ermenilerin bu durumları 19. yüzyılda değişecektir. Daha çok Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermenilerin bulunduğu bölge gerek Rusya, gerekse Batılı emperyalist devletlerin çıkar amaçlı ele geçirmek istedikleri yerlerdendi. Bu nedenle Ermenileri dini ve milli duygularını kullanmak suretiyle her iki taraf da onları Osmanlı aleyhine kışkırtmaya başlamıştı. Özellikle Rusya ile ilişkileri iyi olan Ermeniler Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlarda her zaman Rusya'nın safında yer almaktan çekinmemişlerdi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya ile birlikte hareket eden Ermeniler, savaştan sonra çekilen Ruslar ile gitmişler, Rusların sürgün ettiği Müslümanların arazilerine yerleştirilmişlerdi. Bundan sonra yaşanan Osmanlı-Rusya savaşlarında da aynı şeyler yaşanmıştı. Savaşlardan sonra pişman olup geri gelmek isteyen Ermenilere kapılarını açan Osmanlı Devleti onlara eski haklarını ve mülklerini iade etmişti. Ancak yüzyılın son çeyreğinde mevcut politikalar karşılıklı olarak değişecektir. Rusya gelecekte ele geçirmek istediği Osmanlı topraklarında Ermeni nüfusunu artırmak amacıyla onları Osmanlı topraklarına göndermeye çalışıyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti de artık güvenilmez bir topluluk olan Ermenileri ülkeye sokmamak için gayret ediyordu. Gerek eskiden beri meskûn olan gerek

⁷⁸ BOA., BEO. 2737/205203.

⁷⁹ BOA., A. MKT. MHM. 615/6.

⁸⁰ BOA., ZB. 388/129.

⁸¹ BOA., ZB. 595/6.

Osmanlı topraklarını terk ettikten sonra geri gelen Ermeniler yaşadıkları bölgelerde Müslüman göçmenlerin iskân edilmesine karşı çıkmaya başlamışlardır. Bir taraftan göçmen iskanı gibi zor bir işle uğraşan Osmanlı Devleti diğer taraftan da gelen göçmenler arasında Ermeni olmaması için önlemler almaya çalışıyordu. Ancak Ermeniler, Osmanlı sınırlarından içeri girmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Örneğin Osmanlı limanlarına çeşitli bölgelerden gelen gemilerle yasadışı yollardan ülkeye girmeye çalışıyorlardı. Konu açısından en önemlisi de Osmanlı Devleti'ne doğru hem batıdan hem de doğudan akın akın gelmekte olan Müslüman göçmenler arasına sahte evrak ya da sahte isimlerle karışmaktı. Bu konudaki haberler ve deneyimler arttıkça Osmanlı hükümeti de denetim işini daha sıkı tutmaya başlamıştır. Öyle ki herhangi bir bölgeye gelen göçmenler arasında Ermeni varlığına dair küçük bir söylenti bile Osmanlı hükümetinin derhal harekete geçmesine yetiyordu.

BİBLİYOGRAFYA**Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı**

BOA., A. MKT. MHM. 348/18.

BOA., A. MKT. MHM. 524/15.

BOA., A. MKT. MHM. 524/ 29.

BOA., A. MKT. MHM. 615/6.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası

BOA., BEO. 109/8143.

BOA., BEO. 2688/201564.

BOA., BEO. 2737/205203.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Mektubi Kalemi Evrakı

BOA., DH. MKT. 826/52.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Şifre Kalemi Belgeleri

BOA., DH. ŞFR. 276/84

BOA., DH. ŞFR. 318/10.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelât

BOA., DH. TMIK. M. 92/54.

BOA., DH. TMIK. M. 116/68.

BOA., DH. TMIK. M. 131/36.

BOA., DH. TMIK. M. 144/53.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı

BOA., HR. MKT. 321/20.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İradeler Hususi

BOA., İ. HUS. 29/25.

BOA., İ. HUS. 114/1321.Z.5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Hususi Maruzat

BOA., Y.A. HUS. 396/3.

BOA., Y.A. HUS. 468/70.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat

BOA., Y. MTV. 257/14.

BOA., Y. MTV. 261/78.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Askeri Maruzat

BOA., Y. PRK. ASK. 128/41.

BOA., Y. PRK. ASK. 175/30.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Komisyonlar Maruzatı

BOA., Y. PRK. KOM. 8/42.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkanı-ı Harbiye Dairesi

BOA., Y. PRK. MYD. 14/102.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

BOA., Y. PRK. ŞH. 11/13.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye

BOA., ZB. 388/129.

BOA., ZB. 595/6.

Modern Literatür

Ağanoğlu 2003

H. Y. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*. İstanbul 2003.

Allen – Muratoff 1966

W. E. D. Allen – P. Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*. Ankara 1966.

Aydoğan 2005

E. Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*. İstanbul 2005.

Babuş 2006

F. Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*. İstanbul 2006.

Devlet 1999

N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara 1999.

Eraslan 1996

C. Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler". *Kafkas Araştırmaları II* (1996) 65-92.

Gülsoy 1993

U. Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*. İstanbul 1993.

Gültepe 2001

N. Gültepe, "Ermeni Meselesi ile İlgili (Rus, İngiliz, Fransız) Dış Tertipler". *Yeni Türkiye* 37 (2001) 213-234.

Gürün 1988

K. Gürün, *Ermeni Dosyası*. Ankara 1988.

İpek 1999a

N. İpek, "93 Muhacereti". Ed. G. Eren, *Osmanlı 4*. Ankara (1999) 661-668.

İpek 1999b

N. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*. Ankara 1999.

İpek 2006

N. İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon 2006.

Kantaracı 2002

Ş. Kantaracı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu". Haz. Ş. Kantaracı, K. Kasım, İ. Kaya – S. Laçiner. *Ermeni Sorunu El Kitabı*. Ankara (2002) 1-43.

Karpata 2009

K. Karpata, *İslamın Siyasallaşması*. Çev. Ş. Yalçın. İstanbul 2009.

Karpata 2010

K. Karpata, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. B. Tırnakçı. İstanbul 2010.

Konukçu 2001

E. Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler". *Yeni Türkiye* 38 (2001) 621-629.

- Kuran 2001 E. Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler". *Yeni Türkiye* 38 (2001) 616-620.
- Laçiner 2004 S. Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*. İstanbul 2004.
- Marttin 2014 V. Marttin, "Ermeni "Muhacir"lere Osmanlı Devleti'nin Tutumu Üzerine". *Yeni Türkiye* 63 (2014) 2921-2932.
- McCarthy 1998 J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*. Çev. B. Umar. İstanbul 1998.
- McCarthy 2006 J. McCarthy, *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*. Çev. M. Tuncel. İstanbul 2006.
- Metin 2001 H. Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. Ankara 2001.
- Özcan 2011 B. Özcan, "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler'in Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 46 (2011) 195-204.
- Özgül 2001 M. C. Özgül, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler". *Yeni Türkiye* 37 (2001) 53-60.
- Pul 2010 A. Pul, "Tomarza'ya Gelen Çeçen Muhacirlerinin İskânı Hakkında Bazı Gözlemler". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2010) 150-167.
- Sarınay 2008 Y. Sarınay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)". *Akademik Bakış Dergisi* 1/2 (2008) 69-105.
- Saydam 1999 A. Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)". Ed. G. Eren, *Osmanlı* 4. Ankara (1999) 677-686.
- Sevim 2001 Ali Sevim, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri". *Yeni Türkiye* 38 (2001) 595-602.
- Süslü 1990 A. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Van 1990.
- Şimşir 1986 B. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*. Çev. Ş. Orel. İstanbul 1986.
- Taşbaş 2017 E. Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*. Ankara 2017.
- Yalçinkaya 2008 A. Yalçinkaya, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası (1853-1856 Kırım Savaşı Sonrası)". Ed. M. Bıyıklı, *Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi)* I. İstanbul (2008) 11-31.
- Yavuz 2006 F. Yavuz, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü". Ed. H. Selvi Sakarya, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*. Sakarya (2006) 19-74.

